

Zsugyel
János

Közgazdasági gondolatok Luther Márton életművében

„Mert minden rossznak gyökere a pénznek szerelme.”
(1Tim 6,10)

Bevezetés

Az általános vélekedés szerint a modern közgazdaság-tudomány alig három évszázados múltra tekint vissza, s ezt a viszonylag fiatal tudományágat Adam Smith *A nemzetek gazdagsága* című, 1776-ban megjelent könyve indította útjára. Bár a mű a közgazdaság-tudomány szinte valamennyi, ma is aktuális fő kérdésfeltevését érinti, szerzője az erkölcsfilozófia egyetemi professzoraként közelítette meg a korabeli kapitalista fejlődés által felvetett problémákat. A gazdálkodásra és a vállalkozásra, illetve ezek állami ösztönzésére vonatkozó fejtegetései azonban önálló életre keltek, a kortársak és követők számtalan további műben folytatták vizsgálódásait. A közgazdaság-tudomány mára a természet- és társadalomtudományok között egyenrangú helyet foglal el.

Természetesnek tekinthető, hogy ez a fiatal tudomány is keresi gyökereit, mivel a gazdálkodás kérdéseit az emberiség története során Adam Smith-t megelőzően is számos műben tárgyalták. Ebben az esetben is helytálló a megállapítás, hogy „már a régi görögök is...”, hiszen éppen Arisztotelésznek a háztartásvezetés törvényszerűségeiről írott műve foglalkozott az elsők között közgazdasági kérdésekkel. Hippói Szent Ágoston, az ismert ókori egyházatya kidolgozta a gazdasági javak termelésének, cseréjének és elosztásának a keresztény társadalmi együttélés szempontjai szerinti elméletét. A késő középkorban a skolasztikus filozófia gondolta tovább a gazdálkodással kapcsolatos ókori nézeteket, és Aquinói Tamás életművében – teológiai köntösben ugyan, de – zárt rendszerbe rendeződött az ezzel kapcsolatos ismeretanyag. John D. Mueller *A közgazdaságtan megváltása* című művében azt a nézetet képviseli, hogy Aquinói Tamás szintézise „a történelemben először ad teljes leírást az emberi gazdasági cselekvés összefüggéseiről, olyat, amely nemcsak formailag átfogó, de érvényes is az emberi élet minden szintjén, a személytől a családon az üzleti vagy nonprofit szervezeteken át az egy kormányzat alatt élő nemzet és a világ-gazdaság szintjéig”. (MUELLER 2015, 25. o.)

Joseph Schumpeter *A gazdasági elemzés története* című, 1954-ben megjelent könyvében szintén arra a következtetésre jutott, hogy „[a] nemzetek gazdagsága nem tartalmaz egyetlen olyan analitikus gondolatot, alapelvet vagy módszert sem, amely teljesen új lett volna 1776-ban” (uo. 22. o.), bár Adam Smith felfogását elsősorban a skót morálfilozófia, a természetjog és a francia fiziokratizmus befolyásolta (MADARÁSZ 2000, 12. o.).

Ez az állítás egyértelművé teszi, hogy nagyobb figyelmet kell szentelnünk a modern közgazdaság-tudomány elmélettörténeti előzményeinek. *A közgazdasági eszmetörténet* című mű bevezető tanulmányának megállapítása szerint „a közgazdaságtudomány mint tudomány két forrásból származott: a társadalommal foglalkozó filozó-

fusok gondolataiból és az aktuális kérdésekről folytatott vitákból. Az első Arisztotelésztől a középkori teológián át a XVIII. századi morálfilozófiáig terjedő hagyomány, a második a napi gyakorlatban érdekelt kereskedők és tanácsadók vitairodalma.” (uo. 13. o.)

A reformáció kezdetének ötszázadik évfordulója indokolja meghatározó személyiségének, Luther Mártonnak az életművében felbukkanó közgazdasági gondolatok áttekintését és értékelését, aki az ókori és középkori filozófia és teológia avatott ismerőjeként, valamint az újkori gazdasági gyakorlat kritikusaként vállalt aktív szerepet kora társadalmi vitáiban.

A reformáció és Luther Márton életművének jelentősége

Luther Márton is – Adam Smith korszakos jelentőségű művéhez hasonlóan – az erkölcsi-világnézeti kérdések sajátos vetületének tekintette a gazdálkodási kérdéseket. A reformáció korában a gazdálkodási kérdések különösen is foglalkoztatták a közvéleményt, hiszen a középkor nélkülözésekkel és járványokkal terhelt századait követően éppen a 14–16. században következett be az a rendkívüli méretű anyagi és az ezt eredményező szellemi gyarapodás, amely óriási távlatokat nyitott az európai fejlődés előtt. Ennek eredménye volt többek között a reformáció, de ez vezetett a katolicizmus megújulásához, az ellenreformációhoz is, ami megosztotta ugyan a korábban egyetemesnek (görög szóval katolikusnak) tekinthető világegyházat, de az e megosztottság következtében létrejövő változatosság – az évszázadokon átívelő vallásháborúk és felekezeti küzdelmek ellenére is – jelentősen hozzájárult az emberiség szellemi alkotóerejének gyarapodásához.

A reformáció kezdő évében, 1517-ben Luther Márton (1483–1546) egy „Isten háta mögötti” német kisváros egyetemének bibliatudományi professzoraként működött. A szászországi Wittenberg egyetemét, amely kezdetben csak jogi fakultással rendelkezett, I. Miksa császár rendeletére alapították 1502-ben. A teológiai kar 1507-ben, a pápai engedély megszerzését követően jöhetett létre. A teológiai kar első dékánja Johann von Staupitz, aki az erfurti Ágoston-rendi kolostorban Luther Márton szerzetesi előjárója és gyóntatója volt. A széles látókörű és teológiai doktorátussal rendelkező Staupitz szoros kapcsolatot ápolt Luther Mártonnal, az erfurti egyetemen baccalaureusi és magisteri fokozatot szerzett fiatal rendtársával. Így 1511-ben doktori tanulmányok folytatására Wittenbergbe rendelte őt, ahol Luther 1512-ben teológiai doktori fokozatot szerzett, majd átvette a bibliatudományi tanszék (Lectura in Biblia) vezetését korábbi mesterétől. A wittenbergi egyetem a szász választófejedelemség területén működő első egyetem volt, amelynek megalapítása a Német-római Birodalomban általános helytartói címmel (Generalstatthalter) rendelkező Bölcs Frigyes becsvágyának volt köszönhető.

A buzgó katolikus választófejedelelem a birodalom keleti peremén elhelyezkedő tartomány súlyának és jelentőségének az egyetem alapításával is jelét kívánta adni. A választófejedelelem 1493-ban jeruzsálemi zarándoklaton vett részt, ahonnan a Jeruzsálemi Szent Sír lovagjaként több ereklyével tért haza. A gyűjteményt a későbbiekben mintegy 19 ezer darabot tartalmazó kegytárgymúzeummá fejlesztette, s a wittenbergi vártemplomban helyezte el.

A Mindenszentekről elnevezett, egyetemi templomként is működő vártemplom jelentős zarándoktömeget vonzott, ami a város gazdasági életére is kedvező hatást gyakorolt. A vártemplom és a kegytárgymúzeum fenntartását szolgáló alapítvány jövedelmei 1507-től az egyetem fenntartásához is hozzájárultak, így a templom védőszentjeinek évfordulójára, mindenszentek napjára az ereklyemúzeumhoz látogató zarándokok adományozó kedvének jelentősége meghatározó volt az egyetem jövője szempontjából. Többek között ez

magyarázza azt a tényt, hogy a pápai búcsúcédulák kereskedelme a szász választófejedelemség területén nem volt megengedett. A pápai búcsúcédula a katolikus hívek számára bűneiknek a pápai hatalom erejével történő bocsánatát ígerte – pénzadomány ellenében. A búcsúcédulákat egy tehetséges dominikánus szerzetes, Johann Tetzel prédikációs körúton értékesítette.

Jézus a pénzváltók asztalánál. Hendrick ter Brugghen: *Máté elhívása*. Olaj, vászon, 1621

A búcsúcédulák árusításából származó bevétel részben a korabeli római építkezések, kiemelten a Szent Péter-bazilika építésének fedezetét szolgálta, részben Brandenburgi Albrecht mainzi érseket és választófejedelmet illette. Ő a bevétel fennmaradó hányadából a mainzi érseki cím pápától történő korábbi megváltását lehetővé tevő hitelt törlesztette, amelyet Jacob Fugger augsburgi bankházától vett fel. Mindennek ismeretében a reformáció folyamatát elindító, a búcsúcédulák árusítása körüli teológiai vita szövevényes gazdasági-pénzügyi háttere is érthetőbbé válik.

Luther Márton ebből keveset érzékelhetett, hiszen bibliaértelmezési tanulmányai és előadásai alapján jutott arra a következtetésre, hogy a pápa pénzadomány ellenében üdvösséget ígérő búcsúcédulája nem helyettesítheti a hívek személyes hitét és megtérését. Ezt az évek során

kialakított meggyőződését 95 tézist tartalmazó vitairatban foglalta össze, amelyet az elterjedt hagyomány szerint a wittenbergi vártemplom kapujára szegezett ki, elindítva ezzel a reformáció folyamatát. A téziseknek a vártemplom kapujára történő kiszögezése ebben a teátrális formában valószínűleg nem történt meg. A vitairatot Luther eredetileg az egyetemi oktatás nyelvén, latinul írta, és professzortársainak szánta. A 95 tézis a búcsúval és az erre irányuló pápai ígérettel kapcsolatos kérdések megtárgyalására hívott fel, a kor szokásai szerinti tudományos disputáció formájában. A tézisek megfogalmazása és nyelvezete a korabeli átlagember számára valószínűleg érthetetlen volt. Luther Márton a kézzel sokszorosított vagy nyomdai példányt (az eredeti példányok elvesztek) a tanszéki szolga segítségével küldhette szét az érintetteknek. Ha a tézisek egy példánya valóban felkerült a vártemplomra, úgy azt a vártemplomba igyekvő ünneplő zárandokseregen felbuzduló tanszéki szolga szögezhette ki. Tény azonban, hogy hamarosan a birodalom számos nyomdájában kinyomtatták a 95 tézis szövegét, majd német fordítása is megszületett, amely futótűzként terjedt a nép körében is, így joggal tekinthetjük az eseményt a reformáció elindításának. Ez a nap máig a reformáció emlékünnepe, mivel az V. Károly császárral és a pápaság módszereivel elégedetlen nép és a német fejedelmek hamar felismerték a lutheri gondolatokban rejlő ideológiai muníciót.

Bár Luther sosem akart felekezet-, még kevésbé egyházalapító lenni, az események hamar túlnőttek eredeti szándékán. Tanait eretnekségnek minősítették, s előbb pápai, majd 1520-ban – a wormszi birodalmi gyűlés elé történő megidézését és helytállását követően – birodalmi átok miatt bujdosásra kényszerült. Bölcs Frigyes szász választófejedeleme jóvoltából Wartburg várában rejtőzött, ahol az eredeti szöveg alapján német nyelvre

fordította a korábban csak szűk körben, elsősorban latin nyelven hozzáférhető Biblia újszövetségi könyveit. Ezzel a tevékenységével a tanulni és művelődni vágyó széles néptömegek kezébe olyan olvasmányt adott, amely hihetetlen mértékben szélesítette az egyházi tanítások egyéni értelmezésének, az életvezetési kérdések biblikus alapon történő megítélésének lehetőségét. Így a gazdálkodási kérdések alapjainak feltárása Luther Márton életművében szükségszerűen megjelent, hiszen nézetei mind a reformáció gondolatához hű papság, mind a szélesebb közvélemény számára elsődleges eligazítást jelentettek. Előélete, tanulmányai és a korabeli tudományos életbe való beágyazottsága miatt is Luther Márton alapos ismerője volt Augustinus és Aquinói Tamás életművének és gondolatainak, bibliatudósként a gazdasági kérdéseket is elsődlegesen a Biblia isteni kinyilatkoztatásnak tekintett tükrén keresztül vizsgálja. Három olyan nagyobb írása ismeretes, amely kizárólagosan közgazdasági kérdésekkel foglalkozik. 1519-ben született az uzsora szedése elleni prédikációja, 1524-ben jelent meg a kalmárkodásról és uzsoráról szóló, szélesebb közvéleményhez írt röpirata, majd 1540-ben a prédikáló papság számára készített vezérfonalat az uzsora ellen.

Luther Márton nézetei a kereskedésről

A kalmárkodásról és uzsoráról szóló, 1524-ben keletkezett művében a kereskedelmet szükséges és hasznos dologként látta, s a tisztességes kereskedőket a társadalom hasznos tagjaiként mutatja be.

„Nem tagadható, hogy az adás-vétel szükséges, amiről nem lehet lemondani, és ezt keresztényi módon is lehet folytatni, különösen azokkal a dolgokkal, melyek az életvitelt és a becsületet szolgálják. Hiszen az ősatyák is adták és vették a marhát, gabonát, vajot, tejet és egyéb javakat. Ezek Isten adományai, melyeket a föld terményeként biztosít az embereknek.” (WA 15: 293)¹

Mindössze a luxuscikkek kereskedelmét tekinti kártékonynak, s ebben a korabeli merkantilista nézetek talaján áll.

„A külföldi kereskedelem ellenben olyan árukat hoz be Kalkuttából, Indiából és más helyekről, mint a különleges selymek, aranyak és fűszerek, melyek a fényűzést szolgálják és haszontalanok, s az emberek és a tartományok pénzét elszívják. Ezt nem szabad tűrni a kormányzatnak és fejedelmeknek.” (WA 15: 294)

A közszükségleti áruk kereskedelmét azonban hasznosnak tekinti, s bibliai igazolását is megtalálja, hiszen az ószövetségi patriarchák is gyakorolták e tevékenységét. Így véleménye szerint a kereskedelmet a köz javára is lehet folytatni, s mindössze azokkal a kártékony kereskedelmi praktikákkal foglalkozik, amelyek a keresztény emberek üdvösségét hátrányosan érintik. A kereskedők fő bűnének az árképzés helytelen gyakorlatát tekinti:

„Először is a kereskedők egymás közt ezt az általános szabályt alkalmazzák, ez a fő mondásuk és minden fogásuk alapja. Azt mondják ugyanis: »Olyan drágán adom az árumat, ahogy csak tudom.« Ezt jogosnak is tartják, amivel teret engednek a mohóságnak, és tágra nyitják a pokol valamennyi ajtaját és ablakát. Ezzel azt hangoztatják: »Törődöm én a felebaráttal? Ha nyereségre teszek szert és mohóságomat csillapítom, mit törődöm azzal, ha

¹ A Luther-idézeteket saját fordításban közlöm. – Zs. J.

felebarátom tízszeres kárt szenved?« Ebből látható, hogy ez a mondás nemcsak a keresztényi szeretettel, hanem a természet törvényével is szégyentelenül szembeszegül.” (WA 15: 295)

Ezzel a vevők szükségét kihasználják, és mesterséges drágaságot idéznek elő.

„Ha a cseles és mohó fickó az áru kelendőségét észreveszi, vagy a vevő szegény és szükségét szenved, kihasználja és felveri az árát. Ekkor nem az áru értékét, fáradozását vagy kockázatát nézi, hanem a felebarátja szükségét és rászorultságát; nem azért, hogy segítsen rajta, hanem hogy a saját hasznára fordítsa és az árut drágítsa, amit egyébként nem tenne, ha a felebarátja nem szenvedne szükségét. Így aztán mohósága miatt az áru annál értékesebb lesz, minél nagyobb a szükség, amiben a felebarátja szenved, a felebarát rászorultsága tehát az áru értékét és felárát is meghatározza.” (WA 15: 295)

A helyes kereskedői gyakorlatnak Luther azt tekinti, ha a kereskedők az indokolt költségeket érvényesítik az árakban. A kereskedői árképzést tehát nem a mindenáron való haszonszerzésnek kell vezérelnie, hanem a felebaráti szeretetnek, amely a vásárló érdekét is keresi. Természetesen a keresztény kereskedő sem könyörületből folytatja mesterségét, ezért nem szenvedhet kárt az ügyleten. Ezért valamennyi indokolt költségét fel kell számítania, valamint a kereskedelmi haszonban érvényesíteni kell megélhetési költségeit, valamint a kereskedéssel járó kockázatok miatti felárát is, hiszen az evangélium is úgy tartja, hogy „*méltó a munkás a maga bérére*” (Lk 10,7).

„Mindenesetre jogos és méltányos, hogy egy kereskedő az áruján annyit nyerjen, hogy ráfordításai megtérüljenek, és fáradsága, munkája és kockázata jutalmat kapjon.” (WA 15: 296)

Megelőzi korát Luther az állami árszabályozás elleni gondolatával is. A kereskedők árdrágító gyakorlata miatt abban az időben is sokan fohászkodtak a fejedelmekhez, hogy az árak maximálásával vessenek véget a drágaságnak. A termelés és a kereskedelem változatossága miatt azonban a világi felsőbbtség sincs abban a helyzetben, hogy minden áru jogos és méltányos költségét meghatározza, ezért minden visszásság ellenére Luther is a piac árszabályozó szerepében bízik, amely a kereskedők méltányos és tisztességes gyakorlatával kiegészítve alkalmas lehet arra, hogy az áruk megfelelő árát biztosítsa.

„De ne hallgassuk el, az lenne a legjobb és legbiztosabb módszer, ha a világi felsőbbtség értelmes, tisztességes embereket alkalmazna erre, és elrendelné, hogy mindenféle árut költségeikkel együtt felbecsülnének, és ennek megfelelően mértéket és határt szabnának annak, mennyiért árulják ezeket, hogy a kereskedők ezzel megelégedjenek, és megfelelő megélhetésük legyen, ahogy néhány helyen a bor, a hal, a kenyér stb. árát megszabják. De nekünk, németeknek fontosabb dolgunk van, innunk és táncolnunk kell, így ilyen kormányzati intézkedések kiadásával nem bíbelődünk. Amíg efféle rendelkezésekre nem számíthatunk, a legkézenfekvőbb és legjobb tanács: az árut úgy kell adni, ahogy általában a piacon adják és veszik, vagyis ahogy szokásosan adják és veszik.” (WA 15: 296)

Az anyagi javakkal történő helyes bánásmód tekintetében Luther Márton négy különféle magatartási mintát és követendő gyakorlatot mutat be. Az első a legnagyobb önfeladást igénylő mód, amellyel kapcsolatban meglehetősen szkeptikus.

„Ha valaki pereskedni akar veled, és el akarja venni az alsóruhádát, engedd át neki a felsőt is.” (Mt 5,40)

Ezt a gyakorlatot a kereskedelem mindennapjaiban nem várhatjuk el, így ez csak a szentek és papok számára ajánlható. A második és harmadik magatartásmód szintén a Hegyi beszédben található.

„Aki kér tőled, annak adj, és aki kölcsön akar kérni tőled, attól ne fordulj el.” (Mt 5,42)

Ez a rövid jézusi felszólítás mindenkiben tudatosíthatja, milyen nehéz dolog is a keresztény életvitel gyakorlatba történő átültetése, s Luther is rezignáltan állapítja meg, hogy ennek a szemléletnek a térnyerése alaposan megtizedelné a kereskedői szakma iránt érdeklődők számát. Luther üdvösnek tekinti ugyan a keresztények közötti kölcsönzés gyakorlatát, hiszen a megszorultságban való segítségnyújtás hasznos dolog, s igaz keresztények között senki sem próbálna ezzel visszaélni. Egyébiránt pedig a mérték nélküli kölcsönzést sem támogatja: véleménye szerint csak annyit köteles a keresztény ember is kölcsönözni felebarátjának, amennyivel nem veszélyezteti saját és családja megélhetését. Példaként említi Jézus szavait:

„Akinek két ruhája van, adjon annak, akinek nincs, és akinek van ennivalója, hasonlóan cselekedjék.” (Lk 3,11)

Tehát a feleslegből köteles a keresztény ember könyörületeséget gyakorolni, de nem saját létfeltételeinek veszélyeztetésével. A negyedik módszerként Luther a keresztényi módon történő adásvételt mutatja be. Itt elsősorban a készpénzért vagy áruért történő értékesítést tekinti, a hitelbe történő árusítást már a bűn forrásaként kezeli. A hitelnyújtás kezességvállalással jár, ez pedig Luther véleménye szerint már az emberekben való bizalom előtérbe kerülését jelenti az Istenbe vetett feltétlen bizalom helyett.

„...itt van az elterjedt hiba, ami nemcsak a kereskedők között, hanem mindenhol általános szokássá vált, a másokért való kezességvállalás. Bár ez bűn nélkülinek és a szeretet megnyilvánulásának tűnik, mégis sok embert dönt a romlásba, és helyrehozhatatlan kárt okoz.” (WA 15: 298)

Az önteltséget és elbizakodottságot a Biblia számos helyen ostromozza:

„Ne dicsekedj a holnapi nappal, mert nem tudod, mit hoz az a nap!” (Péld 27,1)

Ezzel a magatartással szemben az Isten iránti bizalmat tekinti követendő példának és feltétlenül kötelező gyakorlatnak, ami a kereskedők és a köznapi emberek számára egyaránt irányadó.

„Aki azonban kezességet vállal, az egy emberben bízik, és testével és javaival csalóka, bizonytalan talajra épít. Ezért aztán jogos, ha elvész, elvéti a célt, és veszélybe hanyatlik. Továbbá az ilyen magában is megbízik, és saját magát teszi istenné. (Mivel az ember istene az, akiben bízik és hisz.) Pedig egy pillanatra sem lehet biztos saját magában és javaiban, sem abban, akiért kezességet vállalt; sőt minden kizárólag Isten kezében van. Isten azonban nem akarja, hogy akár egy hajszálnyi hatalommal és joggal rendelkezünk a jövőről, s efelől akár egy pillanatra is biztosak és bizonyosak lehessünk.” (WA 15: 299)

Az anyagi javak felhasználására vonatkozó biblikusán megalapozott fejtegetéseket követően a korabeli kereskedők hasznosító gyakorlatát ostorozza. Ezzel bepillantást enged a 16. század első felének színes kereskedelmi szokásaiba, s bemutatja, hogy az akkori kereskedők találmányosága is megközelíti késői utódaik képességeit.

„Hasonlóképpen egyesek javaikat drágábban adják, mint amit a szabad piacon ér vagy amiért szokásosan árusítják. Méghozzá csak annak ismeretében emelik árát, mert a kérdéses jószágból már nincs az országban, vagy a közeljövőben hiány támad belőle, s mégis szükség van rá. Ez az önzés csalárdsága, mely a felebarát szükségét tekinti, nem azért, hogy segítsen rajta, hanem hogy magát helyzetbe hozza, és felebarátja kárán gazdagodjon. Ezek mindnyájan közönséges tolvajok, rablók és uszorások.” (WA 15: 305)

A mesterséges hiánykeltést kárhoztatja, amellyel az árdrágítás lehetőségét fokozzák. Ennek érdekében a rémhírek terjesztéséhez, a kívülállókkal történő felvásárlás eszközhöz is fordulnak, hogy a piacon tapasztalható szűkösség a félreinformált vásárlók vásárlási szándékát magasabb ár mellett is erősítse.

„Hasonlóképpen egyesek egy jószágot vagy árut a tartományban vagy városban teljesen felvásárolnak, hogy ezzel a jószággal kizárólagosan rendelkezzenek. Majd az áru árát rögzítik, emelik, és olyan drágán adják, ahogy csak tudják vagy akarják.” (WA 15: 305)

A kereskedői érdekszövetséget, az oligopolisztikus piacfelosztási gyakorlatot is kártékonyként mutatja be a londoni takácsok árkartelljére hivatkozva, amellyel az angol posztó piacát és magas árát biztosítják.

„Ezt a fondorlatot művelik tudomásom szerint az angol kereskedők a leginkább és legdurvábban, ha angol vagy londoni szövetet árulnak. Azt beszélnek, külön tanácsot tartanak fenn e miatt az üzlet miatt, mint egy városi tanácsot, s ennek a tanácsnak büntetés fizetése mellett engedelmeskedik mindenki, aki angol vagy londoni szövetet árul. Ez a tanács határozza meg, milyen drágán adják ezeket a szöveteket, mely napokon és mely órában árulják ezeket.” (WA 15: 308)

A csalárd csőd gyakorlata már abban az időben is bevált kereskedői szokás volt, amellyel a tisztességes kereskedéssel szereshető haszon többszörösét lehetett megszerezni. Ezt is a hitelbe történő vásárlási lehetőség éltette, hiszen a hitelbe vásárolt áru készpénzért történő értékesítése hozhatta a csalárd kereskedőt abba a helyzetbe, hogy a határidőre történő fizetés helyett a csődöt jelentés lehetőségével éljen.

„Amikor nekem a legalkalmasabb, vagy a hitelezőim nem hagynak békét, bezárkózom házamba, csődöt jelentek és továbbállok. Elrejtőzöm egy kolostorba, ahol szabad vagyok, mint egy tolvaj vagy gyilkos a templom udvarában. A hitelezőim boldogok lehetnek, ha nem menekülök el az országból. Az adósság felétől vagy harmadától mentesítenek, ha a maradékot két vagy három év alatt megfizetem, s erről írást és pecsétet adnak. Ekkor visszatérek házamba, s olyan kereskedő vagyok, aki a csőddel és a meneküléssel két- vagy háromezer guldent nyertem, amit egyébként két vagy három év serénykedéssel értem volna el.” (WA 15: 309)

A minőségrontás, a mérési és számolási csalási módszerek változatossága is extra haszonhoz juttathatta a rosszindulatú kereskedőt, amire vonatkozóan számos módszert ismertet írásában. A kereskedők mérhetetlen gazdagodását többek között ezek a módszerek okozták, s Luther Márton megállapítja, hogy gyakran nagyobb hatalmuk van,

mint némely fejedelemnek. A becsületes polgárok számára csak azt a vigasztalást tudja nyújtani, ami a Biblia számos helyén Ezékiel könyvéhez hasonlóan olvasható:

„A fejedelmeket és kereskedőket, az egyik tolvajt a másikkal, mint ólmot és ércet megolvasztja.” (Ez 22,20)

Hitelezés és uzsora a középkori közgondolkodásban

Aquinói Tamás *Summa theologiae* című – a középkori keresztény filozófia alapművének tekinthető – művében részletesen foglalkozik a kamatszedés tilalmával (ST II–II. 78. kérdés). Az Ó- és Újszövetségben egyaránt talált olyan részeket, amelyek a kamatszedést pozitív összefüggésben mutatják be. A Tóra kifejezetten megengedi a kamat ellenében történő kölcsönzést:

„Ne szedj kamatot testvéredtől se pénz, se élelem, se egyéb dolog után, amit kamatra szoktak adni!” (5Móz 23,20)

A fenti előírás azonban úgy is értelmezhető, hogy a kamatszedés csak az idegenekkel szemben lehetséges, hiszen az ezt követő versben, egy homályosan megfogalmazott körben ezt kifejezetten tilalmazza.

„Az idegentől szedhetsz kamatot, de testvéredtől ne szedjél kamatot! Akkor majd megáld téged Istened, az Úr minden vállalkozásodban azon a földön, ahová most bemégy, hogy birtokba vedd.” (5Móz 23,21)

Az „atyádfia” (Károli-ford.) kifejezés nemcsak a szűkebb családtagokra, hanem a tágabb rokonságra, sőt akár a választott nép egészére is értelmezhető volt. Ez a bibliai parancs tette elfogadhatóvá a középkori gondolkodás számára a zsidók kölcsönügyletek felé terelését, hiszen a keresztények számára a Krisztus-gyilkosság miatt amúgy is megvetett nép „bűnös” voltán már nem rontott a kölcsönügyletekkel való foglalatosság ténye, míg a zsidó bibliaértelmezés szerint a keresztény közösség számára nyújtott kölcsön legitimnek tűnhetett.

Aquinói Tamás a kamatra történő kölcsönzés pozitív megítélése érdekében azt az evangéliumi példázatot említi, amelyben Jézus gonosz szolgának tekinti, aki a gazdája által rá bízott kincset egy kendőben őrizte, ahelyett, hogy a pénzváltókra bízva kamatostul adta volna vissza.

„Miért nem tetted hát a pénzemet a pénzváltók asztalára, hogy amikor megjövök, kamatostul kapjam meg?” (Lk 19,23)

A kamatszedés néhány pozitív bibliai említése ellenére Aquinói Tamás a kamat tilalmát a közönséges áruk kereskedésének példájából vezeti le. A közönséges áruk, mint például a gabona vagy bor, elfogyasztása során az áru megsemmisül, az ellenértéket ezért kell kifizetni. A kölcsönzött pénz használata során azonban nem semmisül meg, hanem változatlan formában kerül visszatérítésre, így a használatáért ellenértéket követelni megengedhetetlen. Ha a pénz kölcsönbe adója pénzt kér a kölcsön használatáért, az olyan, mintha a közönséges áruk értékesítője az áru ellenértékén felül még az áru használatáért is pénzt követelne. Vannak ugyan olyan áruk, melyek kölcsönzése és tulajdona elválasztható egymástól. Ilyen lehet például egy épület, amelynél a tulajdonjog megtartható úgy is, hogy a lakhatás lehetőségéről a tulajdonos lemond, így a bérleti díj jogosan számítható fel. A pénz azonban arra szolgál, hogy csereeszközként használják, így ennek használatáért (kölcsönzéséért) a köl-

csönzött összeg visszatérítésén felüli ellenérték követelése kétszeres díjat jelentene, ami nyilvánvalóan ellentétes a méltányosság követelményével. Az ószövetségi parancs alapján az „atyjafiától” történő kamatszedés a zsidók számára is tilalmazott, így a keresztények számára, akik az idegeneket is felebarátnak tekintik, még inkább tiltott a kamatra történő kölcsönzés.

Aquinói Tamás elismeri ugyan, hogy a korabeli világi törvények szerint megengedett a kamatra történő kölcsönzés, de ez inkább az emberi tökéletlenséggel szembeni engedékenységnak köszönhető. Az általános közfelfogás is gyakran hivatkozik arra, hogy a pénzt kölcsönbe vevő önként adja a kamatot annak, aki pénzzavarából kölcsönrel segíti ki, de véleménye szerint ez az érvelés nem állja meg a helyét, hiszen a motiváció inkább a kölcsönbe vevő kiszolgáltatottságából fakad (ST II–II. q78. art1.).

Tamás a kamatszedés köznapi kezelésére vonatkozóan számos további érvet is felsorol. A kölcsönadó indokoltan részesedhet abból a haszonból, amelyet a kölcsönbe vevő kereskedő vagy iparos a kölcsönzött pénz segítségével ér el. Ezenkívül zálogot is szabad kérni a kölcsönzött összegért, s ha ezt a zálogot (házat vagy termőföldet) bérbe adják, a bérleti díja a kölcsönbe adót illeti meg. A hitelbe értékesített árut is magasabb áron adják a kereskedők, mint azonnali fizetés esetében, ami szintén kamat jellegű bevételt biztosít a fizetési haladékot adó számára. Ha a kölcsönbe adó kárt szenved annak következtében, hogy nem rendelkezhet a kikölcsönzött összeggel, a kölcsönbe vevő kártérítési felelősséggel tartozik. Tamás a fenti érvek közül egyedül a kereskedő vagy iparos számára adott kölcsön hasznából való részesedést tartja indokoltnak, ha ebben az esetben a kölcsönbe vevő és a kölcsönadó közös vállalkozásban történő együttműködése valósul meg, s így a vállalkozás nyereségén, illetve esetleges hasznán indokoltan osztozhatnak meg. A zálogtárgy hasznosításából keletkező hasznot véleménye szerint a kölcsönzött összeg visszafizetésekor a törlesztésbe be kell számítani, míg a hitelbe értékesített áru árának emelése burkolt kamatot tartalmaz, így szintén megengedhetetlen, bár az áru árának azonnali fizetés esetén történő mérséklését elfogadhatónak tartja (ST II–II. q78. art.2.).

A kamatszedés megítélése a középkori egyházi és világi gyakorlatban

A keresztény Európában a 12. század során az egyházi törvényekben több ízben is megjelenik a kamatszedés tilalma. 1139-ben a II. Vince pápa által összehívott II. lateráni zsinat hozott erről határozatot. A század végén III. Sándor pápának az ellenpápától hemzseggő évtizedeket követően sikerült megszilárdítania hatalmát, melyet a III. lateráni zsinat összehívása követett 1179-ben, ahol számos, az egyházi életben teret nyert visszásság megszüntetését írták elő. A zsinat 25. cikkelye foglalkozott a kamatszédéssel, amelyet kategorikusan tiltott, majd ezt azzal is nyomatékosította, hogy az uzorásokat eltemető papokat hivatalukból felfüggesztéssel fenyegette.

A kamatszedés egyházi tilalmát a világi törvénykezés is messzemenően figyelembe vette, bár számos kivételt is tett. Nem vonatkozott a kamatszédési tilalom a vállalkozásba bevitt tőkére (societas), valamint az ingatlanfedezet ellenében fizetett járadékügyletekre (census). Megengedett volt a kamatszedés, amennyiben a kölcsönbe adó a kölcsön miatt egy előnyös ügylettől esik el (lucrum cessans), ha kárt szenved (damnum emergens), vagy a kölcsönösszeget érintő veszteség fenyegetése esetén (periculum sortis). A 15. századtól kezdődően a szigorú kamattilalom fokozatosan lazult. A Német-római Birodalom több határozatában elismerte 5 százalékos kamatszédésének jogosságát, az anglikán egyháznak a római pápa fennhatóságától történő elszakadását követően, 1545 után pedig VIII. Henrik angol király teljesen eltörölte a kamattilalmat.

A hitelezés és kamatszedés gyakorlata a reformáció korában

A fentiek alapján érzékelhető, hogy az egyházi és a világi jogfelfogás eltérése a kapitalizmus kialakulásakor komoly akadályává vált a kereskedelmi és bankügyletek kibontakozásának. Jacob Fugger, a kor meghatározó augsburgi bankházában hívő és gyakorló keresztény tulajdonosa, aki I. Miksa és V. Károly császárok házi bankáraként messzemenő világi védelmet élvezett, teológiai támaszt is szeretett volna szerezni banki tevékenysége folytatásához. Megnyerte a kor jeles teológusát, az ingolstadti egyetem teológiaprofesszorát, Johann Ecket, hogy készítsen teológiai szakvéleményt a kamatszedés ügyében. Az elkészített szakvéleményt nyilvános vitában szeretne volna megvédeni, de e vitát a területileg illetékes püspök megakadályozta. Így a helyszínt az ősi bolognai egyetemre helyezték át, ahol a vitára Johann Eck professzor és Johann Fabri augsburgi dominikánus rendfőnök között 1515-ben került sor. Mivel Eck professzornak és kíséretének útját Jakob Fugger finanszírozta, a kortársak megvetésének tette ki magát, s így a vitában sem tudott felülkerekedni. Bár az egyház a továbbiakban az 5 százalékos kamatra történő betételhelyezést hallgatólagosan tudomásul vette (HABERLEIN 2006, 171. o.), majd X. Leó pápa az V. lateráni zsinat határozatával elfogadta. A kamat ellenében történő betétgyűjtés legitimitásának elfogadtatása a Fugger-bankház szempontjából elengedhetetlen volt, mivel a Habsburg császárok kimeríthetetlen kölcsönigényéhez szükséges tőke összegyűjtése csak kiterjedt betétgyűjtéssel volt biztosítható.

Johann Eck az 5 százalékos kamat alátámasztására az Aquinói Tamás és a világi törvénykezés számára is elfogadott társaságalapítás gondolatmenetét alkalmazza. A tőkehiánytól szenvedő vállalkozó bevonja a kölcsönt adó pénzeszközöket egy közös vállalkozás keretében. A kölcsönt adó a vállalkozás kockázatából is részesedik, így jogosan tart igényt a vállalkozás hozamának egy részére. Mivel ez az egyébként rendszerint magas hozam kockázattal terhelt, ezt a bizonytalan hozamot a kölcsönbe adó kész elcserélni egy alacsonyabb, de biztos jövedelemre, amelyet a kölcsönt felvevő vállalkozó társa fizet meg részére. Az így keletkező fix jövedelem terhére a kölcsönadó biztosítást köt a kölcsönbe vevővel a társaságba bevitt tőke visszafizetésére. Így a társaságalapítás, a kockázatos részesedés és ennek biztos jövedelemre történő cseréje, illetve a tőkemegtérülés biztosításának három fázisa – melynek mindegyike az egyházjog által is elfogadott tevékenységet tartalmaz – alkalmas arra, hogy a kamatszedés tilalmát megkerülje. Johann Eck az ügylet egészét „három szerződésnek”, vagyis *contractus trinius*nak nevezte (CSEPREGI 2014, 59–64. o.).

Oldalpár a *Krisztus és Antikrisztus passiója* c. kötetből, id. Lucas Cranach metszetei. 1521

Johann Eck a későbbiek során konfliktusba került Luther Mártonnal, mivel a wittenbergi 95 tézis körül ki-robbant vitában a lipcsei disputáció keretében 1519-ben ő védte a katolikus egyház álláspontját Luther ellenében, így nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Luthert 1520-ban kiközösítsék az egyházból és birodalmi átokkal sújtsák. Ez a tény nagy valószínűséggel befolyásolta Luther Márton hitelezésre és kamatszédésre vonatkozó álláspontját is, hiszen a későbbiekben végletesen szembehelyezkedett Johann Eck álláspontjával s alapvetően a hagyományos egy-házi nézeteket képviselte, bár gondolataiban nem az egyházi hierarchia álláspontjához történő igazodás kényszere, hanem a Biblia üzenetének feltárása és a korszak realitásai közötti alkalmazhatóságának igénye vezérelte.

Luther Márton uzsoraellenes nézetei

Az 1540-ben írt, *Intelem a papsághoz az uzsora elleni prédikálásról* című művében rendkívül szenvedélyes hangot üt meg. Ez a hangvétel köszönhető volt előrehaladott korából fakadó élettapasztalatának, de a polgári világ fejlődésével együtt járó növekvő problémáknak is. Ezúttal nem elégszik meg a közvéleményhez szóló prédikáció vagy a röpirat formájával. Terjedelmes művében a papokhoz fordul, akiknek hivatása a gyülekezetek tanítása, s hivataluk és tekintélyük alkalmas arra, hogy a kor befolyásos személyeire is hatást gyakoroljon.

„Isten akaratára kérem valamennyi prédikátort és papot, ne hallgassanak, és ne szűnjenek meg az uzsoráról prédikálni, a népet intsek és figyelmeztessék.” (WA 51: 331)

Tanítását néhány egyszerű és sarkított megfogalmazásra szűkíti le, ezzel kívánja megakadályozni, hogy a papok a hívekkel való vitákban az érvelésből kifogyva alulmaradjanak, s visszavonulásra kényszerüljenek. Ezért az uzsoraszedés és a tisztességes haszonszerzés közti különbségtételben a gyakorlati problémák eldöntésére nem hatalmazza fel a papokat, hanem a világi hatóságokhoz és ügyvédekhez küldeti a híveket, hogy a lelkiismereti igazságok egyszerűsége annál inkább tudatosulhasson a gyülekezetek tagjaiban. Ez a tárgyalásmód arra enged következtetni, hogy a kölcsönügyletek elterjedése többeket lelkiismereti problémák elé állított, amelyek kezelése már csak ilyen módszerekkel volt lehetséges. Mindenesetre Luther Márton felfogását már nem az egyház valamennyi éltszférára kiterjedő illetékességének tudata határozta meg. A világi hatóságoknak is tág teret enged a társadalom igazgatásában, s a hívek közösségének feladatául azt jelöli ki, hogy a lelkészek segítségével igazodjanak el a lelki üdvösség kérdéseiben; ezt a feladatot viszont – a reformáció szellemiségével összhangban – a legkevésbé sem engedné át a világi hatalomnak. Az intelmek kezdetén Luther Márton leszögezi, hogy a kölcsönnyújtás keresztényietlen módjának tekinti a pénzkölcsönzést, ha az kamat fejében történik, amelyet uzsorának tekint és elítél. Ez alól annak ellenére nem ad felmentést, hogy a pénzkölcsönzés sok tekintetben általánossá vált erre az időre. Bár sokan hajlamosak a pénzkölcsönzést szolgálatnak és jótéteménynek nevezni, arra inti a papokat, hogy prédikációikban következetesen és egyértelműen ítéljék el, s rablásnak, lopásnak, közönséges bűncselekménynek minősítsék. Azt sem szabad figyelembe venni, hogy a kölcsönügyletek elmaradása működésképtelenné tenné az életet, hiszen az életnek a bűn szerves tartozéka ugyan, mégsem szabad a keresztény embernek pártolnia, hanem lehetőség szerint küzdenie kell ellene.

Történelmi példák sorával igazolja, hogy a fejedelmeknek és uralkodóknak már az ókorban is gyakran kellett beavatkozniuk az uzsora szédése ellen, hogy a társadalmi békét fenntartsák. Szólónra hivatkozik, aki eltörölte az adósrabszolgaságot, és az ingatlanok fedezete mellett adott uzsorát, illetve Ciceróra, aki ázsiai helytartóságának

idején a kamat maximálását rendelte el, a havi kamatplafont egy százalékban állapítva meg. Ezenkívül ismerteti a Luther korában megkérdőjelezhetetlen Arisztotelész érvelését, amely szerint a pénz a természete szerint nem képes szaporodni, ezért mindenféle kamatszedést ellentétesnek tart a természeti törvényekkel. Tudatosan választja a pogány gondolkodókat érveléséhez, hiszen ha a pogányok a józan ész alapján belátták az uzsora tarthatatlanságát, mennyivel inkább be kell látnia ezt a keresztény közösségnek Jézus tanítása alapján.

Luther a keresztény fejedelmek közbenjárását kéri, hogy az elharapózó uzsoraszedés ellen avatkozzanak be. (Példaként említi, hogy a lipcsei vásáron százon harmincat, a naumburgi vásáron százon negyvenet kérnek, ami a mai papírpénz alapú inflációs gazdaságainkban is tekintélyes összeg, hát még a nemesfém alapon szerveződő korabeli gazdaságokban. A kamatmértékek természetesen felhívják figyelmünket az akkori kereskedelmi haszonkulcsok nagyságára is, amelyek feltehetőleg a maiaknak többszörösei lehetettek.) Luther a kamatszedés totális tilalmát, amelyet lelkiismereti parancsnak tekint, csak abban az esetben tartaná enyhíthetőnek, ha a világi hatalom egyes kivételes esetekben megengedné a korlátozott kamatszedést, amikor például árvák, özvegyek kisebb összeget életfeltételeik biztosítása érdekében kamatra kölcsönözhetnének ki. Ezt a világi hatalom engedélye esetén elfogadná Luther Márton is, hiszen itt a cél nem a kölcsönvevő kiszipolyozása lenne, hanem a méltányos életvitel alapjainak megteremtése a kölcsönt nyújtó esetében, ami a társadalombiztosítást nem ismerő korban társadalmi feszültségeket mérséklő felebaráti cselekedetként lett volna értékelhető.²

A kölcsönnyújtás ellenében szedett kamatot Luther Jézus szavai nyomán ítéli el:

„És ha azoknak adtok kölcsönt, akiktől remélték, hogy visszakapjátok, miért remélték jutalmat?” (Lk 6,34)

Luther természetesen nem siklik át a keresztényi kölcsönzés nehézségei felett, ezért a kategorikus jézusi megfogalmazást a korábbi írásaiból ismert módon enyhíti. Igaz, hogy a kölcsönzés kötelezettsége általánosan érvényes, amely kiterjed minden felebarátra, sőt a szükségét szenvedő ellenségeinkre is, de ezzel egyben fel is ment a kölcsönzés kötelezettsége alól a nélkülözöi körön kívül. Luther értelmezésében a ravasszal, a lustával, a pazarlóval szemben ez a kötelezettség nem érvényes. A kölcsönzésre – éppúgy, mint az adakozásra – a saját életfeltételek veszélyeztetésének korlátja érvényes, amely csak akkora összeg kölcsönadását írja elő, amely nem akadályozza meg a törlesztés elmaradása esetén a további kölcsönzés lehetőségét. A legnagyobb veszélynek azt tartja Luther, hogy az uzsorások sokszor jóságosnak tekintik magukat, s gazdagságuk mellett még jötevőkként is tetszelegnek mások előtt.

„...finom viseletben, aranyláncokban, gyűrűkben és ruhákban járnak, kezüket dörzsölik, hűséges, jámbor embereknek tekintik és tömjéneztetik magukat, mint aki sokkal irgalmasabb még Istennél is...” (WA 51: 397)

A papok és az iskolamesterek feladatává teszi, hogy a közvéleményben az uzsorásokra és az uzsorára vonatkozó ismereteket terjesszék, s a védekezés képességét kialakítsák bennük. Erre annál is inkább szükség van, mert a világi

² Bár a társadalombiztosítási rendszerek hiánya ellenére a dúsgazdag Fugger-bankház Nürnberg városában teljes városnegyedet tartott fenn szociális bérlakások formájában, és széles körű segélyezési gyakorlattal siettek az elesettek segítségére. A Fuggerei nevű városrészt ma is létezik, s a bérleti jog odaítélése máig a Fuggerek által követett gyakorlat szellemében történik. A teljesség kedvéért persze meg kell említeni, hogy a Fuggerek szociális érzékenységének hátterét többek között a felső-magyarországi ezüstabányák jövedelméből származó vagyonuk uzsoraügyletekkel történő gyarapítása képezte.

fejedelmek és uralkodók látszólag megbarátkoztak a helyzettel, és nem kívánnak a közjó érdekében beavatkozni. Sokszor isteni parancsolatra is hivatkoznak, amivel az uzsorások által okozott nélkülözés és szenvedés eltűrését kívánják igazolni. Az uzsorából élők gyakorta érvelnek azzal, hogy tevékenységük csak a gazdagok ellen irányul, hiszen a szegények nem élnek a kölcsönfelvétel lehetőségével. De Luther ezt az érvelést is visszautasítja. Egyrészt azért, mert a korábbi nyereszkesedés elszenvedésének eredménye is lehet az elszegényedés, másrészt az uzsorából élők fényűző életmódja általános dráguláshoz vezet, ami tovább rontja az amúgy is nehéz helyzetben élő néprétegek életfeltételeit. Ebben a helyzetben a papok és prédikátorok az alsóbb néprétegek helyzetében osztoznak, hiszen piacon értékesíthető termékeik nincsenek, tehát a polgároktól és gazdálkodó parasztoktól eltérően az általános drágulás hatásait nem tudják kivédeni. Így egyetlen lehetőségük az uzsora elleni harchoz történő csatlakozás, amelyhez az érvrendszert többek között Luther Márton írásai szolgáltatják.

Záró gondolatok

A fenti rövid ízelítő Luther Márton gondolatmenetéből sok tanulssággal szolgálhat a közgazdasági kérdések erkölcsi megközelítésének szándékára nyitott olvasó számára, hiszen egy akkoriban még meg sem született tudományág kérdéseinek mai szemmel is friss és gondolatébresztő tárgyalásának lehetőségére hívja fel a figyelmet. A méltányos árképzésre vonatkozó gondolatok a közgazdaság-tudomány mai álláspontja szerint is vállalhatóak, az árszabályozásról szóló vélemény pedig még néhány évtizede is eretnek gondolatnak számított volna a tervgazdasági gyakorlatban, amely az állami akarat mindenhatóságába vetett megalapozatlan és a gyakorlat által vissza nem igazolt hittel kezelte ezt a kérdést.

Az a teológiai megközelítés, ahogyan Luther Márton az anyagi javakkal kapcsolatos keresztény viszonyulásról gondolkodik, inspiráló jellegű, bár távol esik a közgazdasági kérdések szokásos tárgyalásmódjától. Ugyanakkor a javaknak a rászorulókkal való megosztására vonatkozó szabályok biblikus alapokon történő tárgyalása nem ellentétes a józan ész szabályaival, s eredménye sok tekintetben hasonló a modern európai jóléti társadalmak gyakorlatához. Vitathatatlan, hogy a teológiai jellegű tárgyalásmód miatt a fejtegetések nem könnyedén követhetők, de akár a mindennapok gyakorlatában is iránymutatóak lehetnek.

A legproblematikusabb gondolat a kamatszedsre, illetve az uzsorára vonatkozó véleményhez kapcsolódik. A hitelviszonyok mai elterjedtsége mellett a Luther korabeli helyzetenél sokkal nehezebb lenne keresztényi elveknek megfelelően kölcsönt nyújtani. Hasonlóképpen helytelen lenne a jövedelmi forrásokat meghaladó fogyasztáshoz kapcsolódó hitelfelvétel keresztényietlen gyakorlatként történő ostorozása is. Az inflációs gazdaságokban tapasztalható kamatmértékek szintén kevés eligazítást nyújtanak az uzsorakamat szintjének objektív megítéléséhez. Luther uzsorára vonatkozó gondolatai ezért inkább a korabeli német gazdaság átalakulásához kapcsolódó gazdaságtörténeti adalékként értékelhetők, amelyek talaján Luther megkísérelte a lehetetlent, a nem világnézeti-etikai alapon szerveződő gazdasági folyamatok és a teológiai tárgyalásmód összeegyeztetését. A kísérlet az akkori követelmények szorításában sem tekinthető maradéktalanul sikeresnek, és semmiképp sem tekinthető a mai körülményekre adaptálhatónak. Ugyanakkor a szándék tiszteletre méltó és követendő lehet: a mindennapi élet gyorsan változó kihívásai között eligazítást keresni az évezredes értékeket közvetítő Bibliában megfogalmazott cselekvési minták segítségével. Mivel a közgazdaság-tudomány az emberi együttélés és együttműködés egyik meghatározó szeletét vizsgálja, a Bibliában megőrzött és hozzáférhető ismeret- és tapasztalati anyag nem lehet közömbös a közgazdasági kérdések iránt érdeklődő szakemberek és laikusok számára sem.

Bibliográfia

Rövidítések

ST = Aquinói Tamás: *Summa Theologiae*. Bibliothek der Kirchenväter. <http://www.unifr.ch/bkv/summa/kapitel1.htm>.
WA = Luther, Martin: *Werke*. Kritische Gesamtausgabe („Weimarer Ausgabe“). 1–73. köt. Böhlau, Weimar, 1883–2009.

Felhasznált irodalom

- BODAI Zsuzsa: Arisztotelész gazdaságbölcselete. *InCo*, 3. szám. <http://www.inco.hu/inco3/global/cikk2.htm>. (Megtekintés: 2018. június 8.)
- BODAI Zsuzsa: Gazdaság és erkölcs Aquinói Tamás tanításában. *InCo*, 11. szám. <http://www.inco.hu/inco11/global/cikk3h.htm>. (Megtekintés: 2018. június 8.)
- BODAI Zsuzsa: A reformátorok gazdasági tanításai. *InCo*, 8. szám. <http://www.inco.hu/inco8/global/cikk5h.htm>. (Megtekintés: 2018. június 8.)
- CSEPREGI Zoltán: Tulajdon, kamatszedés és uzsora Johannes Eck (1515), Martin Luther (1524) és Melius Juhász Péter (1562) műveiben. *Obeliscus*, 2014/1. 57–64. o.
- HÄBERLEIN, Mark: *Die Fugger: Geschichte einer Augsburger Familie (1367–1650)*. Kohlhammer, Stuttgart, 2006.
- MUELLER, John D.: *A közgazdaságtan megváltása*. Mathias Corvinus Collegium, Budapest, 2015.
- LUTHER, Martin: *Kleiner Sermon vom Wucher* [1519] (Kis prédikáció az uzsoráról). In: Weimarer Ausgabe (WA) 6. köt.
- LUTHER, Martin: *Über Kaufhandlung und Wucher* [1524] (A kalmárkodásról és uzsoráról). Weimarer Ausgabe (WA) 15. köt.
- LUTHER, Martin: *An die Pfarrherren wider den Wucher zu predigen. Vermahnung* [1540] (Intelem a papsághoz az uzsora elleni prédikálásról). Weimarer Ausgabe (WA) 50. köt.
- MADARÁSZ Aladár: *Közgazdasági eszmetörténet*. Osiris, Budapest, 2000.
- ZSUGYEL János: Luther Márton közgazdasági nézetei. *Miskolci Keresztény Szemle*, 2007/12. 54–60. o.

Zsugyel János közgazdász, egyetemi docens. Egyetemi tanulmányokat a Drezdai Közlekedési Egyetemen, illetve a budapesti Corvinus Egyetemen folytatott, valamint elvégezte a Miskolci Egyetem Doktori Iskoláját. PhD-fokozatot a gazdálkodás- és szervezéstudomány területén szerzett. 2018. évi nyugállományba vonulásáig a Budapesti Gazdasági Egyetem alkalmazásában oktatói tevékenységet végzett. A Magyarországi Evangélikus Egyház Országos Számvevőszékének elnöke.

